

Никола Арсић, докторанд историје Филозофског факултета Универзитета у Нишу, nikola.srbija@gmail.com

Ђорђе Стошић, историчар-конзерватор, Завод за заштиту споменика културе, Ниш, djordje.stosic@zzsknis.rs

УДК 719:726.825(497.11 Ниш)

ПРЕГЛЕД РАТНИХ МЕМОРИЈАЛА НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА НИША

Апстракт: *На територији града Ниша постоји већи број ратних меморијала који су изграђени у периоду од 1878. до 2017. године, а својим постојањем обележавају историјско раздобље од 1809. до 2001. године. Овај богати споменички фонд има велики историјски, документарни и културно-уметнички значај. Ступањем на снагу Закона о ратним меморијалима 2018. године, који уређује ову област, ратни меморијали града Ниша добијају на свом значају.*

Кључне речи: *Ниш, ратни меморијали, споменици, Закон.*

Постављање споменика у јавни простор од давнина је увек био велики догађај за сваку средину. Под спомеником се у најширем смислу подразумевају архитектонска и вајарска дела (као и занатске творевине) посвећена успомени на значајне догађаје или истакнуте појединце. Овако схваћен појам споменика обухвата све врсте спомен-обележја: споменике, плоче, цркве, костурнице, капеле, гробља, бисте и др. Споменици се граде у знак сећања на значајне догађаје и људе, али имају и васпитно-образовну поруку за потомке о животним и моралним вредностима.¹

Савремено сагледавање функције, карактера и симболике ратних меморијала, ослобођено идеолошке позадине, за циљ има објективно и целовито виђење и тумачење пресудних историјских догађаја. Ратни меморијали од значаја за неговање традиције ослободилачких ратова Србије, представљају јединствене друштвене и историјске артефакте. Њихову појаву произвела је потреба да се трајно материјализују трауматична и снажна сећања на слободарске тежње српског народа. Ови споменици јединственом уметничком формом славе јунаштво, комеморишу жртве и потврђују државно-политичку идеју безусловног родољубља.

Подизање јавних споменика и меморијалних обележја у српској култури, започиње средином XIX века. Овај процес је текао кроз преузимање европске традиције са једне стране, и кроз потрагу за истицањем властитог националног идентитета и потребу меморисања сопственог наслеђа са друге стране. Први јавни споменик у Србији подигнут је у Београду 1848. године у садашњем Карађорђевој парку, и посвећен је јунацима Првог српског устанка погинулим

¹ М. Филиповић и др, „Заједничка спомен-обележја војске и добровољаца после Великог рата Краљевине Србије: споменици, спомен-плоче, спомен чесме, цркве“, Добровољачки гласник, 28, Београд 2006, 21-61.

1806. године при заузимању Београда. Споменик је подигао кнез Александар Карађорђевић.

Средином XIX века, са подизањем националне свести, у српској јавности је питање јавних споменика добило већи значај, а свој пун развој доживљава почетком XX века када се и конституисао плуралитет меморијалних форми, попут војних гробаља, споменика у виду обелиска, спомен храмова, скулптуралних споменика, спомен чесми и спомен објеката. Споменици настали крајем XIX и почетком XX века били су посвећени ратним херојима, анонимним војницима, херојима културног и политичког живота, владарима и значајним историјским догађајима.²

Законом о ратним меморијалима³ уређују се питања од значаја за заштиту, редовно одржавање, инвестиционо одржавање, уређење, уклањање и финансирање одржавања и уређења ратних меморијала, успостављање и вођење прописаних евиденција, као и друга питања од значаја за ратне меморијале у Републици Србији и иностранству. Непокретна културна баштина, у коју спадају и ратни меморијали, представља један од идентификационих кодова сваке нације. Меморијали су лоцирани на важним националним топосима, местима страдања, местима одлучујућих битака, у славу народних хероја или у оквирима спомен-комплекса жртава ослободилачких ратова.⁴

У ратне меморијале убрајамо: војно гробље, појединачни гроб, надгробни споменик, спомен-костурница, спомен-капела, спомен-црква, споменик, јавно спомен-обележје, спомен-плоча, место страдања, знаменито место и други пијететни симболи од значаја за неговање традиције ослободилачких ратова Србије.⁵

Заштита ратних меморијала подразумева спречавање њиховог оштећења или уништења, као и неовлашћене измене, дораде, измештања, замене или уклањања. Одржавање обухвата њихово текуће и инвестиционо одржавање и уређење локације на којој се налазе. Одржавање мора бити редовно, на начин и у мери којом се обезбеђује њихов првобитни изглед.

Споменички фонд ратних меморијала ослободилачких ратова на подручју града Ниша карактеришу бројни објекти, различитих по врстама – почев од спомен-плоча, спомен-чесама и фигуралних споменика, преко спомен-биста и костурница до меморијалних комплекса. Већина објеката у оквиру ове поделе нема своје особености, већ су шаблонизирани по облику, врсти материјала и начину обраде. Разлог овоме јесте стихијска градња, без учешћа и сарадње стручњака уз скромна финансијска средства. Ова констатација се нарочито односи на споменике у сеоским насељима у којима се углавном сусрећемо са спомен-чесама, спомен-плочама или фигуралним споменицима.

Треба имати у виду да је највећи број спомен-обележја на територији Града изграђен пре 1959. године. Најчешће су стандардног облика, правоугаоног пресека у форми квадрата или пирамиде. Грађени су од опеке и малтера или

² А. Божовић, „Споменик Васи Чарапићу у Београду“, Наслеђе = Heritage, 18, Београд 2017, 37-45.

³ „Закон о ратним меморијалима“, Службени гласник Републике Србије, 50/2018.

⁴ Б. Црвенковић и Ђ. Стошић, „Улога споменика у историји конструкције памћења и грађења колективног идентитета: на примерима споменичког наслеђа југоистока Србије“, Лесковачки зборник, LIII, Лесковац 2013, 246-267.

⁵ Службени гласник РС, 50/2018, члан 2, став 1.

вештачког камена. Они фигурални су увек од каменог постамента и бронзане фигуре. Преовлађују занатско-каменорезачки радови стандардног типа, као и радови академских вајара, већином нишких, такође у знатној мери стандардни, површне обраде и без значајнијих стилских специфичности којима би се форма, односно композиција, ликовно обогатила и избегла монотонија једнообразних решења. Бројни, стилски и архитектонски неуједначени, историјски и културолошки неједнако значајни, очувани, оштећени или временом потпуно девастирани и уништени, ратни меморијали на територији Града Ниша, доношењем Закона о ратним меморијалима који свеобухватно регулише материју, свакако опет добијају на свом значају.

За писање рада коришћена је документација из архива Завода за заштиту споменика културе Ниш, фасцикла под називом "Досије: НОР и ранији ратови" и "Студија НОР-а и ранијих ратова".⁶ Поред тога, консултована је и књига Споменици Ниша и околине⁷. Пописани ратни меморијали су подељени у три историјске целине, не хронолошки по постанку, већ азбучним редом.

Ратни меморијали на територији Града Ниша до Другог светског рата:

1. Изгинулим професорима и ученицима гимназије „Стеван Сремац“ у Првом светском рату – спомен-плоча је постављена 28. маја 1958. године.
2. Изгинулима у ратовима 1912-1918. године у Горњем Матејевцу - споменик је подигнут је 1927. године, а рад је сеоског каменоресца.
3. Изгинулима у ратовима 1912-1918. године у Јелашници - споменик је подигнут 1928. године. Ту су сахрањени посмртни остаци неколико ратника.
4. Изгинулима у ратовима 1912-1918. године у Кнез Селу - два споменика се налазе у порти цркве Свети Илија. Подигнута су 1927. године, а рад је сеоског каменоресца Вид. Ж. Стојановића.
5. Изгинулима у ратовима 1912-1918. године у Нишкој Бањи - споменик је подигнут 1929. године и рад је мајстора Милана Кригера.
6. Изгинулима у ратовима 1912-1918. године у Раутову - споменик је подигнут 1926. године.
7. Изгинулима у ратовима 1912-1918. године у Пасјачи - две спомен-плоче налазе се на цркви Свети Димитрије.
8. Костурница стрељаним родољубима из Топличког устанка 1917. године и споменик са рељефима - споменик је подигнут на месту где су сахрањени земни остаци 33 учесника Топличког устанка и споменик жртвама бугарског терора за време Првог светског рата. Споменик је подигнут 1927. године, оштећен је од Бугара за време окупације у Другом светском рату и поново уређен 1951. године. Последњи конзерваторско рестаураторски радови вршени су 2017. године. Аутор споменика је вајар Славко Милетић.

⁶ Студију је написао Б. Андрејевић 1977. године.

⁷ Б. Андрејевић, Споменици Ниша и околине: НОР и ранији ратови, Ниш 1985.

9. Костурница у Саборној цркви - споменик је подигнут на месту где су сахрањени земни остаци свештеника стрељаних од стране Бугара 1915. године. Освећење споменика и полагање земних остатака обављено је 4. септембра 1921. године.
10. Краљу Александру Карађорђевићу - споменик је подигнут 17. децембра 1939. године, па је 1946. уклоњен. Враћен је на исто место 7. децембра 2004. Рад је вајара Зорана Ивановића из Београда.
11. Обешеним Нишлијама - споменик је подигнут на место стадања нишких хетериста, на челу са епископом Мелентијем, 1821. године. Подигнут је 29. децембра 1913. године, на 35-годишњицу ослобођења Ниша од Турака и 1600 година од доношења Миланског едикта.
12. Ослободиоцима Ниша на Тргу краља Милана - споменик је посвећен борбама за ослобођење Ниша од Османског царства и окупатора у Првом светском рату. Подигнут је 28. јуна 1937. године на шездесетогодишњицу ослобођења Ниша од Турака. Овај споменик под називом "Весник победе" рад је вајара Антуна Аугустинчића.
13. Ослободиоцима Ниша од Турака 1877. године у Тврђави - споменик је подигнут 1902. године, поводом двадесетогодишњице ослобођења Ниша од Турака и годишњице од смрти краља Милана Обреновића. Ово је први споменик изграђен у Нишу ослободиоцима и рад је италијанског мајстора Виторија Каручија.
14. Ратно гробље војника британског Комонвелта - настало је 1915. године када су сахрањени први енглески војници, а до 1921. сахрањиване су и болничарке и медицинске сестре. Укупно постоји 41 гроб. Гробље је уређено по пројекту Роберта Лоримера и споменик у виду крста висине преко 4 метра. Подигнут је 12. маја 1929. године.
15. Спомен-пирамида - подигнута је јуна 1915. године у кругу Војне болнице у част ратницима умрлим од тифуса и других болести за време Балканских и Првог светског рата.
16. Спомен-плоча која обележава почетак Првог светског рата на јужном улазу у зграду Универзитета.
17. Спомен-чесма "Три краља" у Нишкој Бањи - подигнута је 2. августа 2007. године.
18. Спомен-чесма изгинулима у ратовима 1912-1918. године у Габровцу - подигнута је 1923. године.
19. Спомен-чесма изгинулима у ратовима 1912-1918. године у Медошевцу - грађена је половином XIX века, а обновљена 1925. године и тада је посвећена Балканским и Првом светском рату.
20. Споменик Стевану Синђелићу у Доњој Врежини.

21. Старо војно гробље на Делијском вису - основано је на почетку Првог светског рата, када је простор који је већ служио као место за сахрањивање погинулих војника из Балканских ратова, одређен за сахрањивање преминулих од рана и тифуса у нишкој Војној болници. По завршетку Првог светског рата простор је додатно уређен за сахрањивање ратника и војних лица. Подигнута је велика, метална капија са славолуком, двокрилним вратима и оградом. На славолуку је стајао назив: "Српско војно гробље". На гробљу су после Другог светског рата сахрањени борци НОР-а, пали 1944. и 1945. године. Сахрањивање на гробљу коначно престаје 1956/57. године, када оно улази у састав војног комплекса ЈНА на Делијском вису. Део гробља је у периоду од 1988. до 1992. године претворен у стамбени блок зграда. Априла 1990. године на једном делу локације гробља изграђена је спомен-костурница (16 костурница касета), у коју су положене ексхумиране кости српских ратника извађених са простора где су у међувремену подигнуте стамбене зграде. Изградњом костурница и полагањем свих до сада ексхумираних гробова са поменуте локације, делимично је формиран меморијални парк – Старо војно гробље, које обухвата и јединствено спомен- обележје палим аустроугарским и немачким војницима у Првом и Другом светском рату на територији јужне Србије.
22. Старо нишко гробље - на овом гробљу налазе се надгробни споменици истакнутих Нишлија, националних бораца из XIX и XX века: споменици завереника „Нишког комитета“ из 1874. године, бораца у српско-турским ратовима 1876-1878, ратника у балканским ратовима, Првог и Другог светског рата.
23. Ћеле Кула-подигнута је од лобања изгинулих Срба у Чегарској бици 1809. године. Данашња капела којом је Ћеле Кула заштићена изграђена је 1892. године по пројекту архитекте Димитрија Лека. Биста Стевана Синђелића на гранитном постољу у дворишту и рељеф Ламартина у капели Ћеле Куле рад су вајара Славка Милетића и откривени су 1. јуна 1938. године.
24. Чегар - подигнут је у славу изгинулим српским устаницима у бици на Чегру 31. маја 1809. године. Првобитно је место битке било обележено спомеником, који и данас постоји, а откривен је 4. јула 1878. године. То је био први изграђени споменик у Нишу после ослобођења. У част 50-годишњице ослобођења Ниша од Турака, 1. јуна 1927, подигнут је споменик, какав данас познајемо, по пројекту архитекте Јулијана Дјупона.

Бисте које историјски обухватају овај период су: Ђорђе Петровић - Карађорђе, три бисте Стевана Синђелића и Војводе Петра Бојовића.

Ратни меморијали на територији Града Ниша од Другог светског рата до 1991. године:

1. Два надгробна споменика Црвеноармејцима - подигнута су 1945. године на месту где су сахрањена два војника Црвене армије који су погинули приликом ослобађања Ниша 14. октобра 1944. године. Њихови посмртни остаци пренети су 1966. године у заједничку гробницу совјетских бораца у Јагодини.

2. Изгинулим ваздухопловцима у НОР-у - споменик је подигнут 21. маја 1960. године, на осамнаестогодишњицу оснивања авијације НОВЈ. Просторно архитектонско решење урадио је архитекта Драган Марковић, а аутор споменика је вајар Александар Шакић.
3. Изгинулим радницима Ложионице на Црвеном крсту у НОР-у - споменик је подигнут 7. јула 1953, а обновљен 1976. године.
4. Изгинулим радницима МИН-а (на Црвеном крсту) у НОР-у и радничком самоуправљању - састоји се из две спомен плоче које су подигнуте 6. јула 1961. године. Прва спомен плоча посвећена је палим борцима у НОР-у, а друга радничком самоуправљањем које је почело 23. августа 1950. године.
5. Изгинулима у Другом светском рату и ратовима 1912-1918. године у Горњој Врежини - споменик је подигнут 7. јула 1974. године. Рад је вајара Милована Крстића.
6. Изгинулима у Другом светском рату и ратовима 1912-1918. године у Малчи - споменик је подигнут 29. новембра 1962. године. Пројектант споменика је архитекта Михаило Медведев из Ниша.
7. Изгинулима у Другом светском рату и ратовима 1912-1918. године у Сићеву - споменик је подигнут 29. новембра 1952. године. Рад је вајара Милована Крстића.
8. Изгинулима у Другом светском рату у Брзом Броду - споменик је подигнут 1. маја 1951, а обновљен 1974. године. Рад је техничара Ђорђа Јовановића из "Путоградње" Ниш.
9. Изгинулима у Другом светском рату у Велепољу - споменик је подигнут 4. јула 1962. године.
10. Изгинулима у Другом светском рату у Горњем Матејевцу - споменик је подигнут 28. августа 1951. године, на дан када је 1944. године група од 180 мештана кренула у НОР. Рад вајара Милована Крстића.
11. Изгинулима у Другом светском рату у Доњој Врежини - споменик је подигнут 7. јула 1955. године.
12. Изгинулима у Другом светском рату у Јелашници - споменик је подигнут 7. јула 1954. године на месту са кога је Сврљишки партизански одред 21. септембра 1941. отпочео напад на Јелашнички рудник. Рад је вајара Александра Шакића.
13. Изгинулима у Другом светском рату у Каменици - споменик је подигнут 9. маја 1948. године. Рад је каменичких каменорезаца.
14. Изгинулима у Другом светском рату у Кнез Селу - споменик се састоји из спомен- чесме, спомен-плоче и осам фотографија бораца. Подигнут је 1. маја 1952. године.

15. Изгинулима у Другом светском рату у Коритњаку - на чесми која је подигнута 1936. године постављена је спомен-плоча 22. децембра 1971. године.
16. Изгинулима у Другом светском рату у Крављу - споменик је подигнут 1. маја 1951. године на месту са кога су Немци 1944. године одвели преко 50 људи у логор Матхаузен или на Бубањ.
17. Изгинулима у Другом светском рату у Куновици - споменик се састоји из спомен-чесме и спомен-плоче. Подигнут је 1974. године.
18. Изгинулима у Другом светском рату у Нишкој Бањи - споменик је подигнут 7. јула 1956. године. Рад је вајара Сретена Даниловића.
19. Изгинулима у Другом светском рату у Ореовцу - споменик се састоји из спомен-чесме и спомен-плоча. Подигнут је 27. децембра 1959. године.
20. Изгинулима у Другом светском рату у Пасјачи - споменик је подигнут 7. новембра 1948. године.
21. Изгинулима у Другом светском рату у Првој Кутини - споменик је подигнут 7. јула 1950. године.
22. Изгинулима у Другом светском рату у Просеку и Манастиру - споменик се састоји из спомен-чесме и спомен-плоче које се налазе ван насељеног места. Подигнут је 1950. године.
23. Изгинулима у Другом светском рату у Равном Долу - споменик се састоји из спомен-чесме и спомен-плоче. Подигнут је 20. априла 1959. године.
24. Изгинулима у Другом светском рату у Радикиној Бари - на чесми која је подигнута 1936. године дограђен је горњи део и постављена је спомен-плоча 1961. године.
25. Изгинулима у Другом светском рату у Сечаници - споменик се састоји из спомен-чесме и спомен-плоче. Подигнут је 29. новембра 1958. године.
26. Изгинулима у Другом светском рату у Хуму - споменик се састоји из спомен-чесме, спомен-плоче и рељефа. Подигнут је 22. децембра 1961. године по пројекту архитекте Драгана Марковића из Ниша. Рад је вајара Александра Шакића.
27. Изгинулима у Другом светском рату у Церју - споменик је подигнут 7. јула 1951. године.
28. Изгинулима у Другом светском рату, ратовима 1912-1918. године и биста Првоборцу у Доњој Топоници - споменик је подигнут 4. јула 1982. године. Биста је посвећена Светолику-Браци Стојановићу. Пројектант споменика је архитекта Дивна Милосављевић, а биста је рад вајара Ивана Фелкера из Ниша.

29. Изгинулима у Првом и Другом светском рату у Трупалу - споменик је подигнут 4. јула 1965. године. Рад је вајара Милована Крстића.
30. Каменички Вис - споменик је подигнут на месту где је 9. августа 1941. године формиран Партизански одред. Подигнут је 1948. године.
31. Мојсију Михајловићу-Тошкету у Нишкој Бањи - споменик је подигнут 13. маја 1952. године, а обновљен 1975. Рад је вајара Сретена Даниловића.
32. Парк хероја НОБ-а - меморијални комплекс посвећен страдањима у Другом светском рату и НОБ народа Југославије. Комплекс који чине бисте шест народних хероја и споменик „Искра слободе“ свечано је представљен 9. маја 2014. године на Дан победе након што су спомен обележја народних хероја Филип Филиповића, Станка Пауновића и Филип Кљајића Фића пребачени поред споменика „Искра слободе“ и бисти Сретена Младеновића Мике, Мије Станимировића и Конрада Жилника.
33. Совјетским војницима страдалим у „Нишком инциденту“ - споменик је подигнут 9. маја 2015. године, 71 годину после "Нишког инцидента".
34. Спомен-гробница на Синђелићевом тргу - на прву годишњицу ослобођења Ниша у Другом светском рату, 14. октобра 1945. године, формирана је гробница у којој су положени посмртни остаци 12 бораца НОР-а. Шест година касније, 7. јула 1951. године, положени су посмртни остаци још двојице бораца. Тада је постављена спомен-плоча.
35. Спомен-музеј „12 фебруар“/Концентрациони логор/ - отворен је 12. фебруара 1967. године по пројекту архитекте Александра Буђевца. Једини је потпуно очувани објект ове врсте у Србији.
36. Спомен-обележје места погибије Душана Тасковића-Срећка - налази се у околини села Каменица и подигнут је 12. априла 1959. године.
37. Спомен-обележје места погибије Мојсија Михајловића-Тошкета - Налази се у околини Нишке Бање и подигнут је 13. маја 1976. године.
38. Спомен-парк на Бубњу - споменик се састоји од спомен пирамиде и споменика "Три песнице". Спомен-пирамида је подигнута 7. јула 1950. године, као прво обележје места где су током Другог светског рата вршена масовна стрељања од стране окупационе војске. Споменик "Три песнице" подигнут је 13. октобра 1963. године и дело је вајара Ивана Саболића.
39. Спомен-плоча Ђуки Динић - налази се на згради некадашње фабрике кожа Ђука Динић и постављена је 7. јула 1948. године.
40. Спомен-плоча изгинулим правницима у НОР-у - налази се у Основном суду и постављена је 20. априла 1959. године.
41. Спомен-плоча изгинулим просветним радницима у НОР-у - налази се на фасади Учитељског дома и постављена је 1971. године.

42. Спомен-плоча изгинулим просветним радницима у НОР-у - налази се у Учитељском дому и постављена је 14. октобра 1959. године.
43. Спомен-плоча изгинулим радницима бивше фабрике "Мита Ристић и синови" ("Нитекс") у НОР-у - налази се код улаза у фабрику "Олимпиас" ("Бенетон") и постављена је 7. јула 1955. године.
44. Спомен-плоча изгинулим учесницима бивше Железничко индустријске школе у НОР-у - налази се у Машинској школи и постављена је 7. јула 1951. године.
45. Спомен-плоча изгинулим учесницима бивше Техничке школе у НОР-у - налази се у Средњој стручној школи и постављена је 17. маја 1964. године.
46. Спомен-плоча изгинулим учесницима бивше Трговачке академије у НОР-у - налази се у гимназији "9. мај" и постављена је 4. октобра 1959. године.
47. Спомен-плоча Миодрага-Мије Петровића погинулом у НОР-у - налази се на фасади гимназије „Стеван Сремац“ и постављена је 21. јула 1948. године.
48. Спомен-плоча Ратка Јовића погинулом у НОР-у - налази се на фасади Железничке станице Црвени крст и постављена је 29. новембра 1953. године.
49. Спомен-плоча са ликовима браће Тасковића погинулима у НОР-у - налази се на Булевару др Зорана Ђинђића, некадашња улица браће Тасковић, и постављена је 1969. године. Рад је вајара Александра Шакића.
50. Спомен-плоча са ликом Ђуке Динић погинулој у НОР-у - налази се на нишкој Тврђави и постављена је 1969. године. Рад је вајара Александра Шакића.
51. Спомен-плоча са ликом Јелисавете Анете Андрејевић погинулој у НОР-у - налази се у истоименој улици и постављена је 1969. године. Рад вајара Николе Антова.
52. Спомен-плоча са ликом Миодрага Петровића погинулом у НОР-у - налази се у истоименој улици и постављена је 1969. године. Рад је вајара Душана Донкова.
53. Спомен-плоча са ликом Наде Томић погинулој у НОР-у - налази се у истоименој улици и постављена је 1969. године. Рад вајара Николе Антова.
54. Спомен-плоча са ликом Павла Стојковића погинулом у НОР-у - налази се на згради Народне библиотеке „Стеван Сремац“ и обележава истоимени Трг. Постављена је 1969. године. Рад је вајара Александра Шакића.
55. Спомен-плоча са ликом Филипа Кљајића погинулом у НОР-у - налази се у улици Краља Стефана Првовенчаног, некадашње улице Филипа Кљајића. Постављена је 1969. године. Рад је вајара Александра Шакића.
56. Спомен-плоча са симболиком плакете - налази се на Тргу краља Милана, некадашњи Трг ослобођења, и постављена је 1969. године. Рад вајара Николе Антова.

57. Спомен-плоча са симболиком плакете - налази се у улици Кнегиње Љубице, некадашње улице Октобарске револуције, и постављена је 1969. године. Рад вајара Александра Шакића.
58. Спомен-плоча у којој је радила техника окружног комитета КПЈ Ниш - налази се на фасади зграде у ул. Михајла Пупина и постављена је 29. новембра 1954. године.
59. Спомен-плоча у којој је радио Окружни комитет КПЈ Ниш - налази се на фасади зграде у ул. Лоле Рибара и постављена је 21. јула 1948. године.
60. Спомен-плоча Филипу Кљајићу - налази се у Учитељском дому и постављена је 7. јула 1949. године.
61. Спомен-чесма Александру-Марку Савићу у Јелашници - подигнута је 1952. године на десетогодишњицу смрти Александра Савића, предратном револуционару и борцу НОР-а.
62. Спомен-чесма изгинулима у Другом светском рату у Габровцу - подигнута је 4. јула 1970. године по пројекту наставника школе.
63. Спомен-чесма изгинулима у Другом светском рату у Горњој Топоници - налази се у кругу Специјалне болнице за психијатријске болести. Подигнута је 1. маја 1955, а обновљена 1975. године.
64. Спомен-чесма изгинулим у Другом светском рату у Доњој Студени - подигнута је 29. новембра 1964. године.

Бисте које историјски обухватају овај период су: Анета Андрејевић, Дража Михаиловић, две бисте Ђуке Динић,Ђура Салај, Мија Станимировић, Миленко Хаџић, две бисте Милке Протић-Лине, две бисте Моше Пијаде, Оливера-Вера Јоџић, Пане Ђукић,Павле Стојковић, две бисте Ратку Јовићу, Ратко Вукичевић, Ратко Павловић, три бисте Станка Пауновића,Филип Кљајић-Фића, две бисте Фрање Клуза и Руди Чајевца и биста Драже Михаиловића.

Ратни меморијали на територији Града Ниша од 1991. до 2002. године:

1. Жртвама НАТО агресије на СРЈ 1999. - подигнут је 1999. године, непосредно након завршетка бомбардовања.
2. Икар - откривен је 2002. године поводом 90 година оснивања српског ваздухопловства у Нишу.
3. Спомен-капела свим жртвама погинулим у ратовима 1991-2000. - капела је освећена 28. јуна 2000. године. Пројектовао је архитекта Сима Гушић.
4. Спомен-плоча погинулим припадницима МУП-а - постављена септембра 1999. године на улазу зграде Полицијске управе Ниш.
5. Спомен-соба Треће бригаде Копнене војске Војске Србије - посвећена ратном путу Другог пешадијског пука "књаз Михаило", познатијег као Гвоздени пук. Свечано је отворена 4. октобра 2013. године.

6. Музеј Копнене војске Војске Србије - отворен је 2017. године и посвећен је стадалима од балканских ратова 1912-1913. до оружаних сукоба у Копненој зони безбедности 2001.

У периоду од обнављања српске државности током XIX века до данас подигнут је низ јавних споменика, спомен-обележја и споменика ширег просторног обухвата, везаних за значајне догађаје, личности и места из националне историје. Набројани споменички фонд на подручју Града Ниша се не може сматрати коначним. Завод за заштиту споменика културе Ниш је још давне 1977. године спровео истраживања на терену. Изложени у простору, меморијали су постали јавни артефакти, отворени ка свима, и посматрачи их могу тумачити различито, у складу са временском дистанцом, од онога како је замишљено у тренутку настанка или постављања. Потребно је да буду ту и за многа поколења која ће тек доћи, а њихово деловање у простору, преношење поруке-идеје, ослобођено идеолошких догми, мора да завреди њихово поштовање.

Ратни меморијали града су капитална остварења која су током времена доживела различите судбине, у распону од неоправданог заборављања (сакривена од погледа, већином неадекватно презентована, без могућности да у потпуности испоље и естетске вредности уметничког дела) до главних симбола града. Напомињемо да монументалност, експресивност или позиција споменика детерминишу простор у којем се налази, као што урбани оквир утиче на доживљај естетских вредности и симболике уметничког дела. Чињеница је да ратни меморијали на територији града Ниша представљају велики потенцијал, који се може рационално и ефикасно искористити у просветне, педагошке и образовне сврхе, али и у циљу унапређења туристичке привреде и доприносу развоја културног живота града.

Извори

Завод за заштиту споменика културе Ниш, Досије Нор и ранији ратови.
Завод за заштиту споменика културе Ниш, Студија НОР-а и ранијих ратова.
Службени гласник РС, број 50/2018.

Литература

Андрејевић, Борислав. Споменици Ниша и околине: НОР и ранији ратови. Ниш 1985.
Божовић, Александар. Споменик Васи Чарапићу у Београду. Наслеђе = Heritage, Београд 2017.
Филиповић, Миланка, Ружица Бакаић, Вељко Поповић и Милорад Манић. Заједничка спомен-обележја војске и добровољаца после Великог рата Краљевине Србије: споменици, спомен-плоче, спомен чесме, цркве. Добровољачки гласник: орган Удружења ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца, 28, Београд 2006.
Црвенковић, Биљана, и Ђорђе Стошић. Улога споменика у историји конструкције памћења и грађења колективног идентитета: на примерима споменичког наслеђа југоистока Србије. Лесковачки зборник, LIII, Лесковац 2013.